

KUNGL. VITTERHETS
HISTORIE OCH
ANTI KVITETS AKADEMIEN

ÅRSBOK 2019

STOCKHOLM 2019

THE ROYAL SWEDISH ACADEMY OF LETTERS,
HISTORY AND ANTIQUITIES

ACADÉMIE ROYALE SUÉDOISE DES
BELLES-LETTRES, DE L'HISTOIRE
ET DES ANTIQUITÉS

KGL. SCHWEDISCHE AKADEMIE FÜR LITERATUR,
GESCHICHTE UND ALTERTÜMER

© 2019. De enskilda författarna och KVHAA, Stockholm

Grafisk formgivning: Lars Paulsrud

www.vitterhetsakademien.se

ISBN 978-91-88763-15-0, ISSN 0083-6796

DanagårdLiTHO, Ödeshög, 2019

LARS-GUNNAR LARSSON

*Sockenlappar och andra samer
i 1700-talets Sverige*

Variation mellan samiska grupper

NÄR SVENSKEN I GEMEN tänker på samer, ser han bilden av en renskötare med lasso, *suohpan*, i hand, någonstans långt norrut. Den föreställningen är seglivad, trots att vi inte vet om det är Kiruna eller Stockholm som har den största samiska populationen i dag. Numera arbetar de flesta samer utanför renskötseln och så har det varit under lång tid. På 1700-talet fanns flera samiska grupper med olika näringsfång: renskötande fjällsamer som följde renarna mellan skogsland och högfjäll varje år, och skogssamer som vid sidan av sin huvudsakliga näring, fisket, bedrev en intensiv renskötsel i skogslandet året runt. Intensiv renskötsel betyder att man höll mindre hjordar och tog till vara allt på renen; t.ex. försågs kalvarna med dihinder och renmjölken gick till ostproduktion för avsalu i stället för till kalvarna. I fjällsamernas extensiva renskötsel som är inriktad på köttproduktion används inga dihinder eftersom dödligheten bland renkalvarna naturligtvis blir mindre om de får dia vajorna.

En renskötare har sitt kapital i renhjorden. Goda år kan kapitalet visa kraftig tillväxt, svåra vintrar kan hela renhjordar utplånas. När en renskötare råkade ut för en sådan förlust, var det vanligt att han slog sig ned vid någon sjö i sina gamla, kända marker och försörjde sig på fiske, han blev fiskarsame. Det förekom säkert också att utblottade samer blev fat-

tiglappar eller tiggarlappar, som drog sig fram på tiggeri i bondbygden. Den gruppens storlek kan dock diskuteras. Skogssamer i Ume lappmark som miste sina renar eller sina marker begav sig i de flesta fall upp i fjällen och blev drängar, s.k. sprintare, åt fjällsamiska renägare (Norstedt 2011, s. 50f.). Det fanns också samer som övergått till att bli nybyggare och det fanns säljagande samer på Bottenvikskusten och kanske ytterligare någon specialiserad grupp, t.ex. båtbyggare. Utöver dessa grupper fanns det också sockenlappar, den grupp som står i fokus för min framställning här.

Sockenlappar fanns i byarna norr om Mälardalen och det fanns i regel en sådan familj i varje by. Det rörde sig om en funktion med vissa bestämda uppgifter och termen *sockenlapp* kan därför jämföras med t.ex. *sockensmed*. Till deras uppgifter hörde sådant som ingen anständig bonde ville nedlåta sig till att göra: slakta hästar, få hundar, kastrera katter o.s.v. och eftersom det inte fanns något tabu för samer att slakta hästar eller äta hästkött hade sockenlapparna oftast samisk etnicitet. De var även kända för sin slöjd, inte minst rotslöjd, och några av dem var spelmän. En känd spelman som Lapp-Nils var son till en sockenlapp i Jämtland. De hade också rykte om sig att vara skickliga jägare och samerna festade på björnkött efter lyckade jakter. Björnjakten omgärdades av en mängd riter och regler, hos samerna liksom även hos en rad andra folk i nordliga delar av Gamla världen.

Sockenlapparna var ganska lite uppmärksammade innan Ingvar Svanberg gav ut sin undersökning *Hästslaktare och korgmakare* (1999). Sedan dess har intresset ökat på ett nästan otroligt sätt. Den största samlade satsningen inom sockenlappforskningen är ett samarbetsprojekt mellan läns museerna i Gävle, Falun och Västerås, döpt till ”Ohtsedidh. Samiska kulturyttringar i Mellansverige”. Ordet *ohtsedidh* är sydsamiska för ”att söka”. Projektet ägnas samisk kultur utanför renskötselområdet, man postulerar att det sedan länge funnits en samisk befolkning i Mellansverige och utgår från en variation inom den samiska gruppen, där olika grupper lämnat olika spår efter sig i arkiven och i landskapet.

Spåren efter olika samiska livsformer skiljer sig verkligen från varandra. Fjällsamisk kultur lever än i dag, om än hotad och på många sätt förändrad, medan tiggarlapparna på sin höjd omnämns i äldre litteratur. Skogssamerna hade individuellt ägda lapps katteland, men detta system gick under i samband med kolonisationen av Norrlands inland (för Ume lappmarks vidkommande se Norstedt 2011). När det gäller sockenlapparna är källäget ganska gott. Systemet var vida spritt och fanns kvar inemot 1900-talets början och sockenlappar omnämns därför i många sockenbeskrivningar och det finns alltså muntliga traditioner om dem. I en sockenbeskrivning från Hedesunda från slutet av 1700-talet heter det exempelvis ”[...] en lappman med hustru och barn har här sit wistande likasom uti hwar socken i hela länet, och nyttjas desse egentligen till creaturs flående; de giöra mycken skada med diurs fällande i skogarna sosom deras nästan enda occupation” (SBG:108).

På många håll fanns en strävan att inordna sockenlappen och hans familj i bondesamhället genom att få dem att flytta in i hus. Inom ramen för Ohtsedidh-projektet genomfördes 2017 en arkeologisk utgrävning av ett sockenlappboställe, Lappatäkten i Järvsö, den första undersökningen i sitt slag. En sockenlapp hade bott där med sin familj under slutet av 1700- och början av 1800-talet. Bland fynden kan man notera ben av häst och björn, en kombination som överensstämmer med vad man kunde förvänta sig. Dessutom hittades ett hjärtformat metallföremål på drygt fem centimeters längd som av Inger Zachrisson identifierades som ett hänge, kanske till en trumma.

Den samiska trumman användes i många olika sammanhang för att söka kunskap om framtiden. Enligt vad Samuel Rheen skriver från Jokkmokk 1671 var det trumslagaren som inför en björnjakt skulle ”slå på trumman och see till om the skola fåå biörn” (BSS:43), men det betyder inte att samma förhållande skulle ha varit rådande över hela lappmarken; den lokala variationen var omfattande. Till björnjakten hörde också andra ritualer och från ett mycket sydligt område finns en *Lapparnes Björn wisa* upptecknad, en text som hörde samman med lyckad björnjakt.

356	Brutkal	-	trolo	401	queper	-	Reo	445	Suttje	-	graska
357	Rucke	-	rogo	402	Kächo	-	Rofo	446	minel	-	Reform
358	Bärne	-	Revo	403	min gelij	-	Revn	447	qjappa	-	Revgon
359	Wastin	liaro	Rek	404	lincej	-	Revn	448	qof	-	Revo
360	elke	gjonidit	-	godor	alann			449	hina	qof	Rek
361	saiget	-	Re	405	weckthse	-	Revn	450	main	gofat	Rek
362	frjatt	-	Revn	406	jualel	-	Rek	451	reile	-	Rek
363	baalet	riake	-	Rek	Rek			452	armo	-	Rek
364	gi	alti	Rek	407	nuadit	-	Rek	453	nitje	-	Rek
365	frjshgatt	-	Rek	408	vamadit	-	Rek	454	juvarep	-	Rek
366	blana	ebie	Rek	409	buait	-	Rek	455	puato	blua	Rek
367	fradickes	-	Rek	410	spandil	-	Rek	456	rubres	carrie	Rek
368	gas	-	Rek	411	Rek	Rek	Rek	457	elitch	-	Rek
369	gajen	jok	Rek	412	gask	Rek	Rek	458	Rek	-	Rek
370	hona	-	Rek	413	Rek	Rek	Rek	459	Rek	-	Rek
371	kupe	-	Rek	414	Rek	Rek	Rek	460	Rek	-	Rek
372	latio	-	Rek	415	Rek	Rek	Rek	461	Rek	-	Rek
373	mutte	-	Rek	416	Rek	Rek	Rek	462	Rek	-	Rek
374	jargiamij	-	Rek	417	Rek	Rek	Rek	463	Rek	-	Rek
375	glaje	-	Rek	418	Rek	Rek	Rek	464	Rek	-	Rek
376	flik	-	Rek	419	Rek	Rek	Rek	465	Rek	-	Rek
377	Rek	-	Rek	420	Rek	Rek	Rek	466	Rek	-	Rek
378	Rek	-	Rek	421	Rek	Rek	Rek	467	Rek	-	Rek
379	Rek	-	Rek	422	Rek	Rek	Rek	468	Rek	-	Rek
380	Rek	-	Rek	423	Rek	Rek	Rek	469	Rek	-	Rek
381	Rek	-	Rek	424	Rek	Rek	Rek	470	Rek	-	Rek
382	Rek	-	Rek	425	Rek	Rek	Rek	471	Rek	-	Rek
383	Rek	-	Rek	426	Rek	Rek	Rek	472	Rek	-	Rek
384	Rek	-	Rek	427	Rek	Rek	Rek	473	Rek	-	Rek
385	Rek	-	Rek	428	Rek	Rek	Rek	474	Rek	-	Rek
386	Rek	-	Rek	429	Rek	Rek	Rek	475	Rek	-	Rek
387	Rek	-	Rek	430	Rek	Rek	Rek	476	Rek	-	Rek
388	Rek	-	Rek	431	Rek	Rek	Rek	477	Rek	-	Rek
389	Rek	-	Rek	432	Rek	Rek	Rek	478	Rek	-	Rek
390	Rek	-	Rek	433	Rek	Rek	Rek	479	Rek	-	Rek
391	Rek	-	Rek	434	Rek	Rek	Rek	480	Rek	-	Rek
392	Rek	-	Rek	435	Rek	Rek	Rek	481	Rek	-	Rek
393	Rek	-	Rek	436	Rek	Rek	Rek	482	Rek	-	Rek
394	Rek	-	Rek	437	Rek	Rek	Rek	483	Rek	-	Rek
395	Rek	-	Rek	438	Rek	Rek	Rek	484	Rek	-	Rek
396	Rek	-	Rek	439	Rek	Rek	Rek	485	Rek	-	Rek
397	Rek	-	Rek	440	Rek	Rek	Rek	486	Rek	-	Rek
398	Rek	-	Rek	441	Rek	Rek	Rek	487	Rek	-	Rek
399	Rek	-	Rek	442	Rek	Rek	Rek	488	Rek	-	Rek
400	Rek	-	Rek	443	Rek	Rek	Rek	489	Rek	-	Rek
				444	Rek	Rek	Rek	490	Rek	-	Rek

Sida ur Per Holmbergers ordlista, upptecknad kring 1771, från Ihre ska handskriftssamlingen, Uppsala universitetsbibliotek (Signum: Ihre 105).

Per Holmbergers uppteckning

När den ihreska handskriftssamlingen kom till Uppsala universitetsbibliotek och katalogiserades av Anders Grape 1911, upptäckte han en anonym handskrift som bestod av fyra delar: *Lapparnes Björn wisa*, *Om deras öfriga bekanta widskepelse*, *Vocabularium Linguae Lapporum mendicantium* och *Verborum conjugatio*. Björnvisan, en rituell text som hörde till kalaset efter en lyckad björnjakt, var den del av uppteckningen som tilldrog sig K. B. Wiklunds uppmärksamhet. Wiklund var den förste professorn i finsk-ugriska språk i Uppsala och framstående expert på samiska. Språkformen pekade enligt hans uppfattning mot Åsele lappmark och han antog att sagesmännen varit ”utarmade skogslappar som slagit sig på tiggeri” (Wiklund 1912, s. 28). 1920 kunde emellertid Anders Grape komma med överraskande nyheter: mannen bakom uppteckningen hette Per Holmberger, en Uppsalastudent bördig från Östergötland som aldrig varit norr om Gävle. Under studenttiden hade han försörjt sig som informator och den nordligaste plats där han haft kondition var Tolvfors bruk i stadens västra utkant.

När Carl Linnæus på sin lappländska resa 1732 mötte samer ett par mil norr om Hudiksvall frågade han hur de ”kom att vara här nedre”. De svarade honom att de var födda nere vid kusten och ville dö där, men vad beträffar Holmbergers samer sökte man andra förklaringar.

Anders Grape (1920, s. 125) menade att det knappast var orimligt att tiggarlappar från Åsele lappmark ”skulle ha kunnat förirra sig så långt söderut på denna tid” och det är den förklaring som förts vidare i – den ganska knapphändigade – litteraturen. Carl-Martin Edsman (1994, s. 72) lät Holmbergers björnvisa representera sederna i Åsele eftersom sagesmännen ”stammar från Åsele lappmark”. Uppteckningen från Valbo socken fick stå för Åsele lappmark och jämfördes med förhållandena i Lycksele lappmark, sådana de framgår av en uppteckning av Per Fjellström. Så sent som 2003 betecknade Hans Mebius (2003, s. 105) Holmbergers sagesmän som ”kringvandrande samer från Åsele lappmark” och

Tryggve Sköld (2004) argumenterade energiskt för att deras språk var västerbottenssamiska (d.v.s. samma språkform som också kallats Åsele- eller Vilhelmina-samiska).

Åsele lappmark har således slentrianmässigt angivits som informanternas ursprung, men ingen har fäst någon uppmärksamhet vid att Grape faktiskt lade fram en alternativ förklaring till Valbo-samernas bakgrund: han påpekade att dopböckerna i Valbo på 1760- och 1770-talen tydde på ”förefintligheten af en hel liten lappkoloni”. Sagesmännen kunde alltså vara officiellt registrerade i Valbo och därmed knappast vara vare sig förirrade eller kringvandrande.

För att få klarhet i vilkendera förklaringen som är mest sannolik kan man ta Holmberger och hans ordlista till hjälp. Per Holmberger studerade för Linné och var hela sitt liv mycket intresserad av botanik. Hans sagesmän däremot hade säkerligen ingen aning om systematisk botanik utan var mest intresserade av sådana växter som var till någon nytta, t.ex. i folkmedicinen, eller som var vackra.

Per Holmbergers kunskap om flora och fauna gör det möjligt att finna stöd för Grapes antagande att det var i Valbo upppteckningen kom till. I ordlistan finns nämligen beteckningar för en rad arter med nordgräns i trakten av Dalälven, t.ex. (277) *eiker lost* ”eklöv”, (1489) *pyron* ”päron”, (289) *gosen milkie grasi* ”bosyska”, (1218) *guaks* ”nötskrika”. (Siffran inom parentes anger ordets nummer i Holmbergers ordlista.) Det sista ordet liknar visserligen sydsamiska *goeksege* som betyder ”lavskrika” och lånats in i svenska dialekter norrut som *köksiken* m.fl. former. Ändå bör man nog sätta tilltro till Holmbergers betydelseuppgift. Ännu i Sven Nilssons fauna från början av 1800-talet beskrivs lavskrikan som en utpräglad nordlig art, ”någon gång träffar man henne under nämde årstid [hösten och vintern] i långt sydligare trakter, t.ex. vid Stockholm” (Nilsson [1858] 1980:I, s. 214). Arterna nötskrika och lavskrika skildes åt redan hos Linné och hans elev, östgöten Holmberger, hade förmodligen aldrig sett en lavskrika men var väl bekant med nötskrikan. En sällsynt nordlig gäst i fågelfaunan skulle knappast heller ha en egen beteckning i

sockenlapparnas språk. Genomgående gäller att man inte får pressa ett enstaka ord utan måste bygga på den helhetsbild ordlistan ger. Och ek, päron, bosyska och nötskrika är sydliga arter. Bosyskan t.ex. är särskilt vanlig på Gotland, Öland och i Kalmar-trakten och blir ovanligare ju längre norrut och västerut man kommer. På Gotland har växten använts som kreatursmedicin och sockenlapparnas *gosen milkie grasi* betyder ”kons mjölkgräs”.

I ordlistan finns också orden (1078) *riäks* ”snöripa” och (333) *harre* ”harr” som betecknar arter vars sydgräns utgörs av Dalälven. Dalälven är den sydligaste älven i harrens utbredningsområde och dalripans utbredning har sträckt sig ner i Gästrikland. Till dessa arter ska fogas ett par beteckningar för fiskar, (313) *nårse* ”nors”, (315) *brax* ”braxen”, arter som är knutna till Östersjöns bräckvatten och saknas helt t.ex. i inlandets klarvattensjöar.

De upptecknade växt- och djurbeteckningarna avgränsar således Gävletrakten som enda möjliga ort för Holmbergers upptecknande. Larsbo bruk i Bergslagen, där Holmberger också varit informator, bortfaller som möjlighet och sina övriga informatorsuppdrag hade han i Östergötland och Småland. Holmberger gjorde sin uppteckning under informatorstiden på Tolvfors bruk. Tiden för upptecknandet var sannolikt 1771 eller möjligen något år tidigare (Larsson 2018, s. 215f.).

Ord och kultur

I de gamla bondbyarna var det endast jordägande bönder som fick bo – egendomslösa grupper, som torpare, soldater, hantverkare och backstugusittare, bodde utanför byn. Det är bland dessa grupper vi finner sockenlapparna.

Holmberger har upptecknat en rad hantverkstermer bl.a. ca 15 skrädritermer. Bland dem lägger man märke till (120) *backreut* ”pressjärn” och (123) *mattjoasis* ”uppslag”, företeelser som inte finns inom traditionell samisk klädtillverkning. T.ex. är pressjärnet *backreut*, egentligen ”hett järn”, främmande för samisk klädsömnad, eftersom tygstyckena

där sys omlott och inga sömmar pressas isär på arbetsstyckets baksida.

Holmberger har också upptecknat omkring 20 skomakeritermer och de ger samma bild som skrädderitermerna. Där finns traditionella samiska ord, som (103) *altz* ”ovanläder”, (119) *soanna* ”sena varmed lappen sömmar sina skor”, men också främmande begrepp som (108) *garâm* ”sula”, (109) *biacko gâräst* ”becktråd” och – inte minst – satsen (112) *mânü dsabmam viäckerin* ”jag slår med hammaren”. I traditionellt samiskt skomakeri används ingen hammare, man syr skon och skon har ingen sula. Terminologin inom skrädderi och skomakeri visar att sockenlapparna anpassat sitt hantverk efter det som var gängse i majoritetssamhället.

Ordlistan redovisar emellertid också närmare 50 renskötselstermer. På det hela taget rör det sig om ord som man finner i vilket samiskt språk som helst, t.ex. (1088) *miesie* ”renkalv”, (1083) *vuäbbärs* ”3-årig renhane”, (1098) *nammalappie* ”7-årig renhane”, (1106) *voängäl* ”2-års renko”. Det är uppenbart att sagesmännen behållit en kontakt med renskötseln – man kommer att tänka på den samegrupp Linné mötte norr om Hudiksvall 1732 som hade 60–70 renar och på de samer som Peter Ericson letat fram i kyrkböcker och andra handlingar och som hade vinterbetesland i Östervåla och än närmare Valbo (southsaamihistory.wordpress.com).

Men ungefär lika många som renskötseltermerna är ordlistans jordbrukstermer. Nu får inte alla ord i detta fält tolkas som tecken på kulturförändringar hos sockenlapparna i Valbo. Många av orden finns i flera samiska språk och såväl deras form som deras utbredning kan vittna om hög ålder. Av orden som ingår i beteckningen (289) *gosen milkie grasi* ”bosyska” är *gose* (sydsamiska *gowse* ”ko”) ett urnordiskt lånord och både *krasi* (sydsamiska *kraesie*) ”gräs” och *milkie* (sydsamiska *mielhkje*) har motsvarigheter ända ut i samiskan på Kolahalvön. Ändå finns det en lång rad ord i ordlistan från Valbo som ser ut att vara lokala och sena, t.ex. (355) *truske glakk* ”slaga”, (347) *tjogojoä* ”dynggrep”, (348) *sjuffäl* ”skyffel” och *plog* i satsen (344) *mânü plog juaim* ”jag kör plogen”. Sådana lånord kan vittna om det förhållandet att de egendomslösa utanför byn engagerades i jordbruket under särskilt arbetskrävande perioder,

som skörd och tröskning; för torpare hörde naturligtvis sådana insatser till det normala.

Dessa indikationer på förändringar i kultur och levnadsmönster illustreras också av betydelseutvecklingen hos två gamla, samiska ord. I Harald Grundströms *Lulelappsk ordbok* finner man verbet *vär'hköt* med betydelseangivelsen "(innefattar alla bestyr vid uppsläende av en tältkåta:) hugga ved, bryta ris, skotta snö, resa upp kåtaställningen, hugga virke till och resa upp *luovvē, suonēr* m.m.". *Luovvē* och *suonēr* är två slags förrådsställningar som man hade vid lägret. Samma grundbetydelse har verbet antingen vi går norrut till Jukkasjärvi eller söderut till Tärna: det handlar om olika arbetsuppgifter när man slår upp en tältkåta, en *lávvu*. Öppningen längst upp i kåtan där röken går ut heter på lulesamiska *riehpēn*. Det är ett gammalt ord med samma betydelse i alla samiska språk och släktspråk ända bort mot Uralbergen; i komispråket t.ex. har ordet formen *röpōd* – samma ordstam och samma betydelse. Mot detta kontrasterar Holmbergers betydelseangivelser (626) *viärkått* "timra lappkojor" och (1530) *riuppen* "skorsten". Detta tyder avgjort på förändringar vad beträffar bostaden.

De upptecknade orden ur dialektgeografiskt perspektiv

Samiska är inte ett enhetligt språk över hela Sápmi utan visar en omfattande variation. Det är omdiskuterat om man ska betrakta det som ett språk med stor dialektvariation eller som en grupp språk. En god vän, väl förtrogen med problemet, brukar jämföra samiska med den romanska språkgruppen och det ligger i linje med detta att sju skriftspråk är i bruk i dag, i olika delar av språkområdet.

Den språkliga variationen är mycket väl undersökt och dokumenterad; vi har mycket goda kunskaper om hur språket ser ut i olika delar av Sápmi, både vad gäller ljud- och formsystem, syntax och ordförråd. Språket i Holmbergers uppteckning borde därför visa vad det var för en grupp samer som han träffade i Valbo 1771. Vissa förändringar i de samiska språken har naturligtvis ägt rum efter hans tid och där kunde vår

kunskap vara bättre, om filologin haft en starkare ställning i den samiska språkforskningen. Det har varit fler forskare som upptecknat och dokumenterat ute i fält än som ägnat sig åt att analysera äldre tryckta texter och uppteckningar. Den samiska filologin skulle kunna belysa språkförändringarna under senare århundraden, framför allt då de texter som översatts av samiska modersmålstalare. Många ljud- och formutvecklingar skulle därigenom kunna tidfästas bättre, liksom även förändringar i fråga om språkdragens geografiska utbredning.

Ändå rör det sig inte om några totala omstöpningar av språksystemen under perioden mellan Holmbergers upptecknande och sekelskiftet 1900, då uppteckningarna började motsvara moderna tiders krav. Mes-tadels rör det sig om att någon kasus- eller personändelse fått ett vidgat utbredningsområde åt söder eller norr eller att några ord fått en något större spridning. En dialektgeografisk analys av ett antal språkdrag bör alltså kunna ge en uppfattning om sockenlapparnas ursprung. Urvalet av språkdrag måste bestämmas av handskriftens läsbarhet: formerna ska kunna läsas otvetydigt och vara dialektgeografiskt intressanta.

En dialektgeografisk analys av Holmbergers ordlista ger en förbryllande bild. Det går inte att förbinda den språkform uppteckningen redovisar med någon enskild språkform av i dag.

I ljudsystemet finns drag som entydigt pekar mot syd- och ume-samiska, som ordet (821) *foämän* ”hägg”. Det initiala /f/ går här tillbaka på ett ursamiskt /θ/- samma ljud som i engelska *think* – och det är endast i de båda sydligaste språken som detta ljud utvecklats till ett /f/, från och med Arjeplog och vidare norrut har man i stället ett /t/. Ljudet /θ/förekom endast i ett fåtal ord, men kriteriet är otvetydigt. Å andra sidan har den ursprungliga ljudkombinationen -jv- bevarats i alla samiska språk utom sydsamiska, där den assimilerats till -jj-. Mot nordsamiska *Buorrie beaivvi* ”god dag” svarar alltså sydsamiska *Buerie biejjie*. Även denna ljudkombination förekom endast i ett fåtal – men högfrekventa – ord, som uppträder flera gånger i ordlistan, men aldrig med sydsamiskt -jj-. Det förekommer också en variation i ordlistan vad gäller gammalt *ē i

initial ställning. I sydsamiska och västlig umesamiska (t.ex. Tärna) har ett protetiskt *j*- fogats till denna vokal, så icke i östlig umesamiska (t.ex. Arvidsjaur) eller i språken längre norrut. Ordlistan innehåller representanter för båda utvecklingarna: t.ex. (64) *jädnie biällie* ”styvmor” (eg. ”mor halva”) med protetiskt *j*- men (1575) *edna* ”mor” utan *j*-.

Även om man snävar in perspektivet och jämför Holmbergers former med former i sydsamiskans tre dialekter, kvarstår problemen. Ett karaktäristiskt drag i den sydliga sydsamiskan är att jämnstaviga verbs infinitivformer har infinitivändelsen *-jh*, medan ändelsen i alla nordligare dialekter av sydsamiska och i språken vidare norrut alltid har en ändelse med klusil, *-dh* eller *-t*. Holmberger har undantagslöst infinitivändelsen *-t*. Ett annat karaktäristiskt drag i den sydliga sydsamiskan är att stamvokalen *-o* blivit *-a*: mot den nordliga Vilhelmina-samiskans *bealloe* ”bjällra, skälla” svarar i den sydliga härjedalssamiskan ett *bealla*. I ordlistan finns en rad ord med bevarat *-o*, men ett ord har den sydliga stamvokalen *-a*: (1531) *månä tjärap* ”jag gråter” jfr nordsamiska *čierun* ”id.”. Här är det viktigt att godta Holmbergers form och inte försöka reducera variationen i handskriften för att pressa in uppteckningen i en given varietet.

Även i morfologin möter man en likartad variation, vilket här kan exemplifieras med två fall. Det ena är ändelsen i första person singular. Sköld (2004, s. 37) lägger stor vikt vid att ändelsen i t.ex. (322) *månä sockup* ”jag rör” är *-p*, en ändelse han betecknar som ”avgjort västerbotenssamiska” och som står i kontrast mot de båda sydligare sydsamiska dialekterna som har ändelsen *-m*. Här finns emellertid tre problem. För det första hör ändelsen *-p* hemma också i umesamiskans västliga dialekt, inte bara i den nordligaste sydsamiska. För det andra är det visserligen sant att de sydsamiska dialekterna har denna fördelning av ändelserna i dag, men det finns klara indikationer på att ändelsen *-m* haft en väsentligt nordligare utbredning på 1700-talet och bl.a. använts i västerbottenssamiskan (Larsson 2018, s. 220). Och för det tredje finns i Holmbergers ordlista också två fall av personändelsen *-m*, t.ex. (112) *månä dsabmam*

[...] ”jag slår”. Ordlistans former är alltså inte entydiga och en variation visar sig även i detta fall, om man beaktar hela materialet.

En variation finns också i presens participets former. Ursamiskan hade här en ändelse *-*jē* som är bevarad som en hel stavelse i syd- och umesamiska, men förlorat sin slutvokal i Arjeplogs-samiskan och kontraherats i lule- och nordsamiska. I ordlistan finns exempel – visserligen fåtaliga – på alla tre utvecklingarna: (116) *viädajä* ”skräddare” har en slutstavelse -*jä* som i syd- och umesamiska, (1387) *guckies årroi* ”långvarig” (eg. ”långvarande”) har ett finalt -*j* som i arjeplogssamiska och (1149) *tjoappi* ”bödel” (eg. ”huggande”) ser ut som en kontraherad lule- eller nordsamisk participform.

Variationen är tydlig också i ordförrådet. Ordlistan innehåller utpräglat sydliga ord, som (66) *daktir* ”dotter”, men också ord som inte finns i sydsamiskan, t.ex. (510) *arnos* ”örn”. Ibland delar beteckningen för något begrepp det samiska språkområdet i två delar: det är ett ord i söder och ett helt annat i norr. Ofta går då gränsen mellan sydsamiska och ume-samiska. I många sådana fall ger Holmberger båda orden, t.ex. för ”snö” både det sydsamiska (1234) *loppme* och det nordligare (1233) *moett*, för ”mor” både det sydliga (1574) *gittje* och det nordliga (1575) *edna* och för ”regn” både det sydliga (1321) *abrie* och det nordliga (1319) *raschio*.

Vad berättar ordlistan?

När Anders Grape kunde visa att det var Per Holmberger som upptecknat björnvisan och ordlistan, kunde han också göra troligt att uppteckningen tillkommit utanför Gävle. De beteckningar för djur och växter som Linnélärjungen Holmberger upptecknade bekräftar Grapes lokalisering.

En så sydlig proveniens för en samisk uppteckning har man sökt förklara med att sagesmännen utgjorde en kringvandrande eller förirrad grupp. Så var emellertid inte fallet. Ordförrådet visar entydigt att det handlade om en samisktalande grupp som var integrerad som sockenlappar i bondbyn. Argumenten är många. Terminologin för skrädderi

och skomakeri visar en anpassning till majoritetssamhällets krav och betydelseutvecklingen hos verbet (626) *viärkått* från ”slå läger och resa tältkåtan” till ”timra lappkojor”, d.v.s. uppföra en fast bostad, illustrerar denna anpassning till storsamhället.

Det språk som Holmberger upptecknat i sin ordlista visar en påfallande blandning av olika samiska språkformer. Utpräglat sydliga språkdrag står sida vid sida med nordliga former och ord. Det förefaller av många skäl högst sannolikt att Holmberger hade flera sagesmän. Redan omfånget på ordlistan – över 1600 ord – och det förhållandet att han ”tre till fyra gånger” läste sin uppteckning för informanterna gör det högst troligt att fler än en informant tagits i anspråk. Genom en närläsning av ordlistan kan man komma uppteckningssituationen nära. Den innehåller ord för blommor och flyttfåglar, vilket tyder på att upptecknandet ägt rum (även) under sommarhalvåret. Det är också iögonenfallande att i sådana fall, där ett begrepp har två helt olika beteckningar i de samiska språken, ges ofta båda orden i direkt anslutning till varandra, så t.ex. för ”snö” (1233) *moett* och (1234) *loppme* och för ”mor” (1574) *gittje* och (1575) *edna*. Det är då lätt att tänka sig att Holmbergers fråga först besvarats av en sagesman som genast korrigerats – eller kompletterats – av en annan. Den språkliga variationen återspeglar således en varierande bakgrund hos informanterna.

Det är också viktigt att framhålla att de slutsatser som Holmbergers uppteckning leder till enbart gäller sockenlapparna i Valbo. De bör inte läggas till grund för någon generalisering om svenska sockenlappars språk, eftersom vi inte vet hur representativ den faktiskt är. Dessutom möter teorier om samer längre söderut i Sverige alltså motstånd, varför argumenten måste vara solida. Ännu fattas många pusselbitar i totalbilden.

För att förstå varför Holmbergers sagesmän betecknats som förirrade eller kringströvande är det viktigt att minnas att uppteckningen gjordes före 1809 och upptäcktes efter 1900. På 1700-talets slut var Sverige alltså ett flerspråkigt land med en i huvudsak finsktalande rikshalva i öster och en i huvudsak svensktalande i väster, även om landet inte var lika

mångspråkigt som stormaktstidens konglomeratstat. Religionen – ”den rena lutherska läran” – var då det sammanhållande kittet i riket. En samisktalande minoritet i trakten av Gävle behövde inte väcka någon sensation, Holmberger själv skriver att han ”under lediga stunder tykt det vara nöjsamt [sic] uppteckna soken Lapparnas språk”. När ordlistan upptäcktes fanns däremot de språkliga minoriteterna i rikets utkanter – i Värmland, fjällen och Tornedalen – och svenska språket hade gjorts till kriteriet för svensk nationalitet. Landet Sverige hade – hur egendomligt det än är i sak – fått ett modersmål och en ordlista över samiskt språk i Gävletrakten krävde en förklaring. Samer ansågs inte höra hemma så långt söderut.

Föredrag den 5 mars 2019

R E F E R E N S E R

- BSS = *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*. Faksimilutgåva av de s.k. prästrelationerna m.m. först publicerade av K. B. Wiklund 1897–1909 (Kungl. Skyttenska samfundets handlingar 27), Umeå 1983.
- EDSMAN, C.-M. 1994. *Jägaren och makterna. Samiska och finska björnceremonier* (Skrifter utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C:6), Uppsala.
- GRAPE, A. 1920. ’Den Ihreska björnfest-uppteckningens proveniens’, i *Le Monde Oriental* 1, Uppsala, s. 122–125.
- LARSSON, L.-G. 2018. *Per Holmberger och sockenlapparnas språk* (Acta Bibliothecae R. Upsaliensis LII.), Uppsala.
- MEBIUS, H. 2003. *Bissie. Studier i samisk religionshistoria*, Östersund.
- NILSSON, S. [1858] 1980. *Skandinavisk fauna: Foglarna*. 1–2. Faksimilutgåva av 3:e uppl. 1858, Stockholm.
- Norstedt, G. 2011. *Lappskattelanden på Geddas karta. Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*, Umeå.
- SBG = *Sockenbeskrivningar från Gästrikland 1790–1791 tillkomna på anmodan av landshövdingen F. A. U. Cronstedt*. Utg. av Nils-Arvid Bringéus, 2004 (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LXXXV), Uppsala.
- SKÖLD, T. 2004. ’Ömsesidig kolartro’, i *The Sámi and the Scandinavians. Aspects of 2000 years of contact*, Hg. Jurij Kusmenko (Schriften zur Kulturwissenschaft 55), Hamburg, s. 35–39.
- WIKLUND, K. B. 1912. ’En nyfunnen skildring af lapparnas björnfest’, i *Le Monde Oriental* 6, Uppsala, s. 27–46.